

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

ГУЖВА АЛЛА АНАТОЛІВНА

УДК 1:316.422:159.942.5

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУСПІЛЬНИХ ЕКСТАТИЧНИХ СТАНІВ**

Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна
Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор філософських наук, доцент
Перепелиця Олег Миколайович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, завідувач кафедри теоретичної
і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, доцент
Чернієнко Володимир Олександрович,
Національний аерокосмічний університет
імені М. Є. Жуковського «Харківський
авіаційний інститут»,
завідувач кафедри філософії

кандидат філософських наук
Толстов Іван Вікторович,
Український державний університет
залізничного транспорту,
доцент кафедри філософії та соціології

Захист відбудеться «23» травня 2018 року о 15:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.06 при Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, Харків, майдан Свободи, 6, ауд. 243.

З дисертацією можна ознайомитися в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розісланий « ____ » квітня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Подольська Т. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Серед чинників, які впливають на формування людських спільнот і супроводжують процес соціальної ідентифікації важливе місце посідає феномен колективних емоційних переживань. Секуляризація та раціоналізація соціального життя видозмінила, але не позбавила суспільство особливих станів палкості й захвату – певного суспільного екстазу, що сприяє консолідації індивідів і встановленню групової ідентичності. Сучасні суспільства не тільки не відмовляються від ірраціональних, емоційних технік у суспільному житті, але часом навпаки: у процесі культурної індустрії їх роль відчутно зростає. А тому актуальність соціально-філософського дослідження різноманітних практик, які можуть бути концептуалізовані як феномен суспільних екстатичних станів, визначається їх стійким соціально-практичним значенням для суспільства, зокрема, сучасного.

Фактично архітектоніка сучасного світу, глобальні виклики якого впливають на найтрадиційніші суспільства, позначається громадською активністю, що має високоемоційний характер (акції протесту, демонстрації, повстання тощо). Шляхи як відстоювання, так і заперечення традиційного соціального порядку часто мають характер екстатичної практики, а не раціональної комунікації. Дослідження того, чому та яким чином актуалізуються і трансформуються суспільні екстатичні стани, наприклад, у часи, коли один соціальний порядок змінюється іншим, дають змогу переглянути і дослідити хід історичних подій і соціальних трансформацій з точки зору їх ірраціонального, неусвідомленого, стихійного підґрунтя.

Вимагає філософського осмислення той факт, що не тільки в кризові періоди, але й у стабільних суспільствах існують специфічні соціальні практики, які відзначаються граничною емоційністю своїх учасників. Звернення до художніх практик театру, кіно, музичної поп-культури, інноваційних мистецьких проєктів, що утворюють сакралізований простір культури сучасного світу, сфери реклами і розважальних технологій, що пов'язані з феноменом маси та психологією натовпу, з позицій комплексного аналізу суспільних екстатичних станів дозволяє виокремити не лише їх негативні, але і позитивні наслідки, що зокрема втілюються в високоемоційній груповій діяльності, яка вочевидь стосується безпосередньо процесів формування ідентичності і набуває додаткової значущості у процесі соціокультурних трансформацій глобального світу.

Спроби осмислити екстатичні практики з'являються в перших філософських рефлексіях і літературних творах (Платон, Плотін, Плутарх, Еврипід та ін.). Продовжуючи хід думки Плотіна, християнські містики системно приділяли увагу екстатичним переживанням, розробляючи шляхи набуття містичного досвіду пізнання Бога, переважно індивідуального (Бернард Клервоський, Бонавентура, Гільдегарда Бінгенська, Григорій Палама та ін.).

В межах раціоналістичної традиції мислення екстатичні стани містичного досвіду стали предметом аналізу прагматичної думки (В. Джеймс), культурно-етнологічного аналізу (Т. Ахеліс, Д. Овсянико-Куликовський). Традиційно містицизм

залишається у фокусі теологічних досліджень як західного, так і східного християнства (В. Хармлесс (W. Harmless), Л. Нелстроп (L. Nelstrop), О. Климов та ін.).

Актуалізація наукового інтересу в кінці XIX – початку XX ст. до первісних народів ознаменувалася низкою теоретичних і «польових» досліджень, присвячених архаїчним культурам, де центральне місце займали високоемоційні обряди та ритуали (А. ван Геннеп, Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс, Б. Малиновський). Було встановлено суттєве значення екстатичних обрядів для формування спільнот та колективних уявлень. Дослідження ритуальної діяльності продовжуються у межах відносно нового міждисциплінарного напрямку *Ritual Studies*, одним із головних представників якого була К. Белл (C. Bell). Водночас, зустрічаються окремі узагальнюючі розвідки екстатичних ритуалів (Л. Андреева) та релігійних психопрактик (А. Сафронов) у культурі.

Низка праць психоаналітичного спрямування, що досліджує феномен мас, розкрила психологічні механізми взаємодії окремих осіб, учасників масових екстатичних практик (Г. Лебон, З. Фройд, В. Райх, П. Концен, А. Рубанов). Поєднання результатів антропологічних розвідок та відкриття «підсвідомості», сформувало поняття про архаїчну складову свідомості людини, що вплинуло на дослідження змінених станів свідомості (А. Людвиг та ін.), «первісного гіпнозу» (Л. Гримак), і тенденції культури, що архаїзують (В. Хачатурян). Афективні переживання відіграють центральну роль в окремих напрямках психотерапії, зокрема, стресових методах лікування залежностей (А. Довженко, В. Рожнов та ін.).

Соціальні дослідження розглядають екстатичні практики у контексті ритуально-обрядової діяльності, що тримає баланс між культурними здобутками людських спільнот і афективними властивостями людини (Р. Каюа, Ж. Батай, Р. Жирар). Вирізняється думка Е. Морена, який вважав здатність людини до екстазу її невід'ємною характеристикою як біологічного виду, але й він обмежився архаїчним суспільством, що залишає нам простір для додаткових досліджень.

Звернення до здобутків природничих наук демонструє значення емоційних станів для формування домінантних центрів збудження (О. Ухтомський) та стереотипних біохімічних реакцій загального адаптаційного синдрому (Г. Сельє), який забезпечує тривале життя людини.

У працях представників екзистенціалізму, філософської антропології ґрунтовно відображена ідея екстатичності. Насамперед, це «ек-статичність» у творах М. Гайдеггера, часові «ек-стазиси» Ніцше Ж.-П. Сартра. Потреба людини долати власні межі, мати смисли та їх реалізацію (К. Ясперс, В. Франкл, Е. Пачі та ін.). «Екстатичний порив» став підвалиною конструкції філософської антропології М. Шелера. Феномен нерозумного (Т. Лютий), іномірність особистості (Ю. Шичаніна) та постійні пошуки самоідентифікації (пост)людини (Н. Загурська), вказують на важливе проблемне поле ідентичності, де працює низка українських дослідників (Т. Воропай, Ж. Денисюк, О. Титар, В. Чернієнко та ін.).

Крім цього, слід окремо відзначити певну кількість наукових праць, що дозволяють розширити контексти аналізу групових екстатичних станів через звернення до: фанатичного поклоніння і феномену знаменитостей (З. Фройд,

Е. Морен, П. Тайлор (P. Taylor), Е. Мейєрс (E. Meyers) та ін.), діонісійського начала мистецтва (Ф. Ніцше), майданної карнавальної культури (М. Бахтін), Римського тріумфу (М. Берд (M. Beard), Д. Рюпке (J. Rüpke)), режиму політичних релігій (Х. Майєр (H. Maier)), аналізу парадної ходи (Д. Хаген (J. Hagen), Дж. Негл (J. Nagle) та ін.), розрядки-катарсису під час кіносеансу (М. Яновський), психоаналізу (О. Брюховецька) та афективних партиципацій кіно (Е. Морен), суспільства спектаклю (Г. Дебор) та споживання (М. Горкгаймер, Т. Адорно, Ж. Борійяр та ін.), трансгресій (пост)модерну (В. Гусаченко), обценних проєкцій Просвітництва (О. Перепелиця).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі теоретичної і практичної філософії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна в межах комплексної наукової теми «Філософія і багатоманіття соціокультурних світів» (державний реєстраційний номер 0114U005439).

Мета дисертаційного дослідження полягає у з'ясуванні специфіки трансформацій суспільних екстатичних станів і визначенні їх ролі в соціальному житті. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

- систематизувати основні теоретико-методологічні підходи дослідження групових екстатичних практик;
- концептуалізувати феномен *суспільного екстатичного стану*;
- встановити види досліджуваного феномена;
- дослідити зв'язок *суспільного* та *індивідуального екстатичних станів* як соціально-культурних феноменів;
- виявити особливості трансформацій від стихійного до організованого *суспільного екстатичного стану* в різних сферах людської життєдіяльності та встановити їх вплив на відповідні соціальні інститути;
- дослідити взаємозв'язок *суспільного екстатичного стану* з процесами централізації та децентралізації влади;
- проаналізувати зв'язок між *суспільним екстатичним станом* і моделями самоідентифікації людини.

Об'єктом дослідження є *суспільні екстатичні стани*.

Предмет дослідження – соціально-культурна трансформація суспільних екстатичних станів.

У дослідженні висувається **гіпотеза**, що групові екстатичні переживання, як *суспільний екстатичний стан*, становлять обов'язковий елемент життєдіяльності людських спільнот, який не тільки зазнає трансформацій у процесі розвитку суспільств, але й безпосередньо впливає на соціальні перетворення.

Методи дослідження дисертації розвивають комплексний підхід Е. Морена, що ґрунтується на принципах *складності*, міждисциплінарності. Це дозволяє використовувати здобутки таких наук, як соціологія, психологія, фізіологія та їх евристичні можливості. Трансформації суспільних екстатичних станів розглядаються крізь призму рекурсії загального принципу РЕ як у діахронному, так і синхронному аспекті. Для вирішення часткових дослідницьких завдань використовувалися елементи семіотичного аналізу мови, зокрема, для визначення

семантики концепту *суспільний екстатичний стан*. Особливості психологічної індивідуальної взаємодії досліджені методами, запропонованими психологією мас. Під час аналізу впливу суспільних екстатичних станів на соціальні взаємодії ми звертаємося до методологічного надбання в галузі соціальної антропології, використовуємо теоретичні здобутки представників постмодерну.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у концептуалізації феномена *суспільного екстатичного стану*, визначеного як складову біосоціальної природи людини, що впливає на процеси самоідентифікації й консолідації суспільств і трансформується залежно від соціальної організації. Це конкретизовано в наступних положеннях, які винесені на захист:

уперше:

- сформульовано поняття *суспільного екстатичного стану*, біопсихосоціальна єдність якого полягає в покращенні самопочуття завдяки ефекту емоційної розрядки (біологічний рівень), у процесі пере- чи самоідентифікації індивіда (психологічний рівень) та солідаризації окремих осіб (соціальний рівень);
- визначено два види суспільних екстатичних станів за критерієм ідентичності людини: *гострий*, що супроводжує створення нової ідентичності, *нормальний*, що сприяє відтворенню і оновленню існуючої ідентичності;
- інтерпретовано *індивідуальний* екстатичний стан як результат трансформації суспільного екстатичного стану, що стає можливим при ускладненні соціальної організації й означає як символічне єднання, так і розрив з культурними домінантами суспільства: Істина, Бог, Краса тощо; зазначено, що індивідуальний екстатичний стан спричиняє появу нових суспільних екстатичних станів, які конструюють нові спільноти; перетворення відбувається згідно з принципом рекурсії самоорганізації та самооновлення живих істот;
- встановлено, що трансформації від *стихийного* до *організованого* суспільного екстатичного стану втілюються у релігійній сфері як ритуальна діяльність, у секуляризованому світі – як масові видовищні й музичні види мистецтва; секуляризований ритуал перетворюється на парадну ходу, що стає інструментом пропаганди й маркетингу;
- встановлено рекурсивний перехід від *організованого* до *стихийного* суспільного екстатичного стану, що реалізується в соціальних мистецьких проектах, феноменах молодіжної майданної культури, масових заворушеннях, протестах, революціях;

уточнено:

- соціально-філософське розуміння ритуальної діяльності як *суспільного екстатичного стану*, зокрема, зв'язок з процесами централізації-децентралізації влади: збільшення кількості *гострих* суспільних екстатичних станів сприяє децентралізації, а централізація влади супроводжується монополізацією суспільного екстатичного стану;
- особливості емоційних механізмів формування спільнот і самоідентифікації людини в умовах глобальних процесів, що реалізуються через нові види міжнародних розваг, інноваційні видовищні мистецькі проекти, в яких наявне змішування ознак *організованих і стихійних* суспільних екстатичних станів;

набуло подальшого розвитку:

- теоретичне обґрунтування афективної складової соціальної взаємодії в революції, що представлено як *стихийне* встановлення нової групової ідентичності (*гострий* екстатичний стан);
- розрізнення національної культурної ідентичності (передумова космополітизму в умовах глобального світу) та національної політичної ідентичності, що як ідеологічна поліетнічна спорідненість має формуватися освітнім шляхом, базуючись на принципах громадянської комунікативності (за Ю. Габермасом).

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів дисертації полягає у дослідженні характеру трансформацій суспільних екстатичних станів та концептуалізації поняття *суспільного екстатичного стану*, його класифікації й розкритті значення для спільнот. Отримані результати мають суттєве практичне значення для вирішення питань, пов'язаних з самоідентифікацією особи, зміцненням громадської консолідації, можуть слугувати під час формування культурної політики, а також бути використані в освітньому процесі під час викладання навчальних курсів та спецкурсів з соціальної філософії, суспільної ідентичності тощо.

Особистий внесок автора. Дисертація є результатом особистої праці автора, що виконана самостійно в ході аналізу вказаних у списку використаних джерел та власних спостережень.

Апробація результатів дисертаційного дослідження відбулася на 8-ми наукових конференціях: VII Міжнародна конференція «Тавричні читання» (с. Берегове, АР Крим, 2011); IV Міжнародний науково-практичний семінар «Розмаїття культур: історія і соціально-комунікативна природа Книги» (Харків, 2011); IX Міжнародна наукова конференція студентів та аспірантів «Харківські студентські філософські читання» (Харків, 2013); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні аспекти виховання студентської молоді» (Харків, 2013); XXIII – XXV Харківські міжнародні сквородинівські читання (с. Сквородинівка, Харків, 2015 – 2017 рр.); VI Міжнародна науково-теоретична Інтернет-конференція «Місто. Культура. Цивілізація» (Харків, 2016). Окрім цього, теоретичні положення дисертації обговорювалися під час IV та V Міжнародного круглого столу «Правове регулювання релігійного життя: історія, сучасність, перспективи», що відбувалися у м. Харкові 2011-го та 2012-го роках.

Публікації. Основні положення дослідження відображено у п'яти одноосібних статтях, чотири з яких надруковані у фахових виданнях України, одна – у закордонному науковому фаховому виданні. Оприлюднено сім публікацій апробаційного характеру та дві публікації за виступами на міжнародних круглих столах. Одна стаття, що додатково відображає отримані результати дослідження, опублікована у співавторстві.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, що містять вісімнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (240 найменувань) та одного додатку. Загальний обсяг складає 199 сторінок (9,7 д. а.), обсяг основного тексту 158 сторінок (7,9 д. а.).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** розкрито актуальність обраної теми, зазначено ступінь її наукової розробленості, вказано мету, завдання, сформульовано об'єкт і предмет дослідження та наведено методологічні засади дисертації. Перераховано пункти наукової новизни, теоретичне та практичне значення одержаних результатів, представлено інформацію про наукові публікації за темою дисертації та наукові публікації апробаційного характеру і вказано структуру та обсяг роботи.

У **розділі I «Екстатичний стан: генеза теоретичних підходів»** проаналізовано корпус джерел: філософські праці, історичні та літературні твори, соціологічні дослідження та праці зі структурної антропології. Вибір джерел обґрунтовано тим, що в дисертації досліджується групова соціальна практика, що характеризується високою емоційністю кожного її учасника.

У підрозділі 1.1. *«Екстаз в античній філософії та християнських рефлексіях містичного досвіду»* з опорою на діалоги Платона встановлено, що в античності виокремлюються три сфери, в яких дозволено проявляються екстаз, шаленство та несамовитість: 1) мистецька діяльність; 2) релігійні ритуали; 3) пошук істини у філософських розмислах. Підкреслено, що екстатичний стан за умови пізнання істини, який дарує філософія, а також екстаз пізнання божественного (Плотін) вже можливо пережити індивідуально. Хід думки неоплатоніків отримує продовження в працях і традиціях християнського містичного богослов'я (Бернард Клервоський, Бонавентура, Тереза Авільська та ін.).

У підрозділі 1.2. *«Утилітарне значення містичного/екстатичного переживання»* проаналізовано погляди, які інтерпретують містичний/екстатичний досвід, коли він стає об'єктом наукових пошуків. У цьому руслі встановлено характеристики містичного стану, що позитивно позначається на соціальній взаємодії (В. Джеймс). Новаторську функцію в культурі містичних сект, яка має фізіологічну укоріненість та ціннісну амбівалентність «екстазів» (Т. Ахеліс), що виконує соціально-компенсаторну функцію для спільнот, було співвіднесено автором дисертації з матеріальною основою людського існування.

Підрозділ 1.3. *«Колективне шаленство в культурологічних та етнологічних розвідках»* побудовано як перехресне порівняння діахронних (культурологічні) та синхронних (етнологічні) наукових розвідок щодо суспільних екстатичних практик народів з архаїчною організацією соціального життя. Автором зроблено висновок, що зміцнення зв'язків між особами, зняття психологічної напруги та сприйняття соціокультурних норм під час архаїчних колективних практик – це практична реалізація здатності людини відриватись від природності до світу ідей та цінностей або колективна трансценденція. Зазначено, що низка вчених (Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль та Д. Овсяннико-Куликовський) здійснювали спроби побудувати аналогії та визначити відповідні суспільні екстатичні явища в сучасному їм суспільстві. Проте припущення цих учених виглядають радше як винятки, що не отримали продовження.

У підрозділі 1.4. *«Соціальні дослідження екстатичних практик»* вказано, що низка соціологічних розвідок (Р. Каюа, Ж. Батай, Р. Жирар, Е. Морен), які

розглядають афективність людини, у тому числі надмірне насилля, екзальтованість, що притаманні особливим періодам життєдіяльності і виконують функцію переозначення буття, як теоретичне підґрунтя має поняття сакрального та ритуальної діяльності, що звужує значення досліджуваних екстатичних станів. Погляди Е. Морена відрізняються від загального тренду, бо пов'язують здатність людини переживати екстатичні стани з тим еволюційним процесом, котрий вона пройшла як біологічна і соціальна істота.

У підрозділі 1.5. «*Екстатичність людини й суспільства*» здійснено ревізію філософського поняття екстатичності у працях екзистенціалізму та філософської антропології, яке хоча й не стосується безпосередньо колективних екстатичних практик, проте демонструє й доводить відкритість людини, здатність до трансценденції. Екстатичність як характерна риса стану суспільства, у контексті постмодерну, позначає загальну ірраціональність суспільного життя (Г. Дебор, Ж. Бодрийяр, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі та ін.). Проте низка сучасних дослідників оцінює стан сучасності не так критично: трансгресії (пост)модерну постають як самовідтворення соціальної системи у В. Гусаченка, а обсценні проєкції Просвітництва О. Перепелиці вирішують проблему пошуку структури нового світоустрою та долають не тільки метафізичні розриви, але й дихотомію природа/культура. Ця позиція дає підстави автору розглядати суспільні екстатичні стани як амбівалентний, можливо, сповнений протиріч, проте пошук людиною нового сенсу і значення світу та самоусвідомлення.

У розділі II «**Концептуалізація суспільного екстатичного стану**» обґрунтовано методику й концептуалізовано суспільний екстатичний стан. По-перше, оскільки екстатичні стани ставали об'єктами дослідницької уваги в різних сферах знання, а також обтяжені лексичними конотаціями природної мови, було застосовано елементи семіотичного аналізу. По-друге, це групова практика людей у стані високої емоційності, тому використано результати з психофізіології людини і здобутки психології мас, зокрема, поняття короткочасних мас.

У підрозділі 2.1. «*Принцип складності в дослідженні екстатичних станів*» доводиться, що оптимальним методом для такого специфічного феномена є **складність** (complexity) Е. Морена, де людина постає біопсихосоціальною цілісністю. Метод базується на трансдисциплінарності й відповідає потребам дослідження суспільних екстатичних станів, бо дозволяє поєднувати різноманітні конкретні методи дослідження. Перебіг трансформації суспільних екстатичних станів найкраще описує *рекурсія* – повтор, що супроводжується змінами форми і змісту.

У підрозділі 2.2. «*Семантичний аналіз лексеми екстаз*», враховуючи те, що мова – це ознака соціалізованої істоти, визначення семантики лексеми *екстаз* реалізовує соціальну складову принципу біопсихосоціальної цілісності. Автором було встановлено внутрішню будову слів екстаз, екстатичний – це переміщення або відхід від стану спокою та стабільності. З'ясовано, що завдяки франкофонній лінгвокультурі в українській мові переважають чуттєво-емоційні конотації концепту екстаз з відтінком девіантної поведінки особистості. Семантика екстатичного стану вказує на те, що поняття екстазу охоплює уявлення про дещо, що знаходиться за

межами людини, існує автономно. Мова може йти про вертикальний напрямок екстатичного виходу (містики), горизонтальний (екзистенціалісти) та неможливість визначення напрямку (постмодерністи).

У підрозділі 2.3. «*Екстатичні переживання й біосоціальність людини*» як внесок біоскладової в концептуалізацію феномена суспільний екстатичний стан, розглянуто зв'язок розмаїття соціокультурних моделей людського світу і тривалого процесу дорослішання людини. Завдяки специфіці формування нервової тканини, де важливе місце посідають емоційні контакти, забезпечується пристосованість людського організму до тривалого й гнучкого процесу виховання людської особи порівняно з тваринним світом. Переживання екстатичних станів групою людей, тобто *суспільного* екстатичного стану, сприяє створенню центрів, пов'язаних між собою нейронів, які впливають на поведінкові моделі людини й спільнот та сприяють злагодженій соціальній взаємодії.

У підрозділі 2.4. «*Екстатичний стан як складова феномену маси та концепція колективної дії*» обґрунтовано вибір елементів теоретичної моделі феномена маси як психологічного складника методологічного підходу. Особливо значимим постає погляд В. Райха, який дослідив зв'язок ідеології держави і свідомості індивіда, опосередкований запропонованою ним «характерологічною структурою», що за всіма ознаками відповідає поняттю «ідентичність». Автором висловлено припущення, що маса здатна на злагоджені вчинки, які описуються за допомогою концепції колективної дії, але для цього необхідна консолідація, що досягається також і переживаннями екстатичного стану.

У підрозділі 2.5. «*Суспільний екстатичний стан: визначення, зміст, обсяг поняття*» сформульовано визначення *суспільного екстатичного стану (СЕС)*. У результаті переживання суспільного екстатичного стану відбувається: по-перше, інтеграція у спільноти окремих індивідів, тобто солідаризація (*соціальний рівень*); по-друге, особистісна пере- чи ідентифікація (*психологічний рівень*); по-третє, долання психічної напруги, або емоційна розрядка (*біологічний рівень*). Зауважено, що можна отримати всі три наслідки СЕС одночасно, але останній – практично завжди. Розрізнено: 1) екстатичні стани, переживання яких створює нову групову ідентичність (*гострий* суспільний екстатичний стан); 2) екстатичні стани, що підживлюють існуючу, тобто не змінюють самоідентифікацію індивіда (*нормальний* суспільний екстатичний стан). Суспільний екстатичний стан може виникати *стихійно* чи бути *організованим* елементом соціокультурного простору.

У розділі III «**Напрямки перетворень суспільного екстатичного стану та його місце в соціокультурних взаємодіях**» проаналізовано окремі явища суспільного екстатичного стану, визначено напрями трансформацій досліджуваного феномена, встановлено зв'язок між ними і соціокультурними процесами в суспільстві.

У підрозділі 3.1. «*Метафізичні ідеї як передумова індивідуального екстатичного стану*» продемонстровано, що розвиток та ускладнення соціальної організації суспільства відкриває можливості для переживання екстатичного стану *індивідуально*. Індивідуальний екстатичний стан постає як злиття та розрив з метафізичними ідеями/культурними домінантами і сприяє ще більшому

ускладненню соціальної організації. Встановлено, що індивідуальний екстатичний стан може передувати новому *суспільному* екстатичному стану, що конструюватиме нові спільноти. Трансформації відбуваються згідно з принципом рекурсії самостворення та самооновлення.

У підрозділі 3.2. «*Суспільний екстатичний стан як ритуальна діяльність та його вплив на соціальні форми релігійних організацій*» представлено соціально-філософську інтерпретацію погляду, що архаїчні стихійні шаленства трансформувалися під впливом соціальних процесів та стали ритуалами. Модуси існування організованої форми суспільного екстатичного стану як ритуальної діяльності та його вплив на соціальну організацію релігійних структур представлено через два види СЕС: *гострий* активно формує громаду нового релігійного напрямку (секти), *нормальний* підтримує традиційні вірування, коли релігія соціально організована як церква. За допомогою ритуалів релігія дає відчуття причетності до спільноти, відтворює ціннісний світ у свідомості людини, тому не дивно, що релігія відновлює свої позиції в житті суспільств під впливом глобалізаційних процесів.

У підрозділі 3.3. «*Секуляризований ритуал як інструмент пропаганди та маркетингових комунікацій*» доведено, що елементи релігійних практик, які відіграли одну із важливих ролей у становленні тоталітарних і авторитарних суспільств, зокрема, парадна хода, на сьогоднішній день можуть бути пропагандистським чи комерційно-розважальним елементом постіндустріального суспільства. Така практика формує споживацький попит так само, як особливі події (івенти), пов'язані з презентаціями нових товарів чи послуг, що також намагаються відтворювати ситуацію суспільного екстатичного стану (симулякри). Це ключова відмінність від розваг, де головна мета – досягти задоволення і позбутися психологічної напруги.

У підрозділі 3.4. «*Революція і стихійний суспільний екстатичний стан*» представлено універсальний сенс революції у двох напрямках: 1) у контексті персональної ідентифікації та 2) реалізації революційної події через колективну діяльність. Встановлено, що невдоволення в суспільстві, будь-якого походження, можуть привести до спонтанного пошуку нового порядку та ідентичності як *стихійний* гострий суспільний екстатичний стан. Автор не ігнорує той факт, що революційні дії потребують організації, заходи мобілізації ресурсів і населення (Ч. Тіллі, Дж. Шарп). Проте організація, фінансова підтримка та матеріальне забезпечення – це вторинна раціональна дія, яка ніколи не вдається без широкого первинного імпульсу народних мас до змін. Для того щоб консолідувати членів суспільства, потрібен *гострий* суспільний екстатичний стан. У підсумку, революція, оскільки стоїть на початку нового суспільного устрою, а значить, і наприкінці попереднього соціального ладу позначає спільноту в модальності можливості.

У підрозділі 3.5. «*Мистецтво та культіндустрії в суспільно-екстатичному вимірі*» встановлено, що театр і його технологічне продовження кіно створюють ситуацію нормального екстатичного стану. Інноваційні напрямки мистецтва не тільки маніфестують нову естетику, ідеали, але й стають елементом критичних поглядів на соціальний порядок, тож містять у собі потенціал гострого суспільного екстатичного стану. Не випадково особливо актуальні художні твори отримують

епітети революційних. Переважно молодіжні феномени сучасної «народно-майданної» культури можна віднести до підмножини нормальних суспільних екстатичних станів, які можуть відбуватися як заплановано, так і стихійно. Незважаючи на те, що споживацтво дійсно намагається взяти у полон мистецтво, як і весь суспільний уклад, мистецькі форми, як і людські спільноти, через екстатичний стан чи то творчого осяяння, чи суспільного переживання здатні оновлюватися і створювати нові естетично прекрасні продукти.

У підрозділі 3.6. «*Гострий і нормальний суспільний екстатичний стан у процесах централізації-децентралізації влади у суспільстві*» доведено, що періоди активного державотворення, централізації влади характеризуються, так би мовити, парадною фазою, коли влада монополізує суспільний екстатичний стан. Тріумф, паради, марші демонструють у публічному просторі представників домінуючих ідеологій і впливають на світоглядні уявлення індивідів. Коли ж державний устрій слабшає, активізуються процеси децентралізації, на перший план виходять стихійні форми суспільного екстатичного стану – це революції, яким передують таємні організації сектантського типу, що практикують *гострі* екстатичні стани, готуючи масову свідомість до нових уявлень про світ, та й сама революція має форму гострого стану. Зауважено, що коли мова йде про зміну світоглядних систем, то це не завжди сприяє підвищенню власної самоосвіти людини чи інтелектуальних дискусій. Частіше за все як в діахронній, так і в синхронній перспективі, відбувається емоційна солідаризація (міметичним шляхом) осіб під час суспільного екстатичного стану.

Розділ IV «Самоідентифікація та громадянське суспільство» присвячено встановленню співвідношення суспільного екстатичного стану та процесів самоідентифікації особи в контексті національного самовизначення, громадянської небайдужості та самоусвідомлення себе невід'ємною частиною глобального світу, тобто космополітизму.

У підрозділі 4.1. «*Ідентичності, культурна політика й суспільний екстатичний стан*» встановлено, що національна культурна ідентичність (розрізнення за Ф. Майнеке) не потребує втручання з боку інституцій держави. Продемонстровано, що сучасна культурна політика доцільно могла б застосовувати практику суспільного екстатичного стану для ненасильницької підтримки національної культури (не ексклюзивної, а різних), одночасно включаючи її до міжнародного цивілізаційного простору (мистецтво, культіндустрії, розваги). Втручання в чутливе формування національного самоусвідомлення зашкодить творчому процесу самоорганізації народу в нових умовах глобального світу.

Доведено, що використовувати масові комунікації з елементами суспільного екстатичного стану для формування ідеологічної єдності нації небезпечно з точки зору перспективи тоталітарного суспільства. Альтернатива самоусвідомлення себе частиною суспільного устрою – це шлях просвіти. Громадянська комунікативність (Ю. Габермас) населення різного національно-етнічного походження здатна сформувати сучасну поліетнічну ідеологічну спорідненість, що відобразатиме національну політичну ідентичність.

У підрозділі 4.2. «*Суспільний екстатичний стан і громадська консолідація*» автор виходить з того, що держава як тривке об'єднання громадян, що поділяють спільну територію, для успішного існування і розвитку повинна характеризуватися, окрім політичної ідеологічної єдності, достатнім рівнем громадянської консолідації. Це можна забезпечити, коли існують малі спільноти з високим рівнем соціального капіталу (Дж. Коулман), що мають розвинуту мережну взаємодію серед своїх членів. Зазначено, що різноманітність соціальних груп, яка формується за допомогою екстатичних практик, запобігає «монолітизації» суспільства (Х. Арент), проте, водночас, утримує індивідів від надмірної індивідуалізації. Саме таке становище робить можливим існування громадянського суспільства і запобігає тоталітаризму.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження продемонструвало, що різноманітні групові високоемоційні переживання, які було концептуалізовано як *суспільний екстатичний стан*, є конститутивним елементом життєдіяльності людських спільнот, безпосередньо впливають на соціальні перетворення і процеси самоідентифікації людини. Вирішено поставлені завдання, а отримані результати можна звести до наступних положень:

1. Встановлено на підставі аналізу літературних джерел та наукових розвідок, що високоемоційні переживання наділялися властивостями ірраціонального начала в опозиції раціональне–ірраціональне, їм відводилося місце сакрального на протигагу профанному, вони займали позицію святково-обрядового у парі з повсякденно-рутинним. З огляду на труднощі фактичного визначення екстатичного стану, з'ясовано, що він іманентно містить можливості нових смислів, ідей та значень. У гуманітарних науках виокремлено наступні методологічні підходи дослідження екстатичних станів: теологічний, релігієзнавчий, прагматичний, культурологічний, етнологічний і соціальний.

2. Концептуалізовано суспільний екстатичний стан (СЕС) як еволюційний механізм, що формує соціальні взаємозв'язки та створює спільноти. Запропоновано визначення – це стан групи людей, який характеризується відмінним від повсякденності загальним інтересом або його принциповою відсутністю; супроводжується високою емоційністю, яка може досягати шаленства, обмеженим логіко-дискурсивним мисленням, крайнощами тілесної активності й триває обмежений проміжок часу.

3. Розрізнено за параметром зміни чи збереження ідентичності індивіда два види досліджуваного феномена: гострий суспільний екстатичний стан (набувається нова ідентичність) та нормальний суспільний екстатичний стан (оновлюється існуюча ідентичність). СЕС може виникати стихійно чи бути організованим елементом соціокультурного простору.

4. Розкрито трансформацію архаїчного суспільного екстатичного стану в індивідуальний екстатичний стан, що уможлиблюється при високому рівні організації суспільства та формуванні культурних доміант (Істина, Бог, Краса тощо), проте індивідуальний екстатичний стан не заперечує існування колективної

екстатичної практики, а формує інший суспільний екстатичний стан, який конструює нову спільноту. Індивідуальний екстатичний стан постає не тільки символічним єднанням, але й розривом з домінуючими нормами, цінностями, спільнотами.

5. Встановлено перехід від стихійного до організованого суспільного екстатичного стану, що в релігійній сфері консолідує і збільшує громаду вірян (формує «тіло» церкви) під час ритуалів і дарує задоволення у масових видовищних і музичних видах мистецтва. Зазначено зв'язок соціальних форм релігійних громад і видів суспільного екстатичного стану: у сектах ритуали є *гострим* СЕС, у церкві – *нормальний* СЕС. Рекурсивний перехід від організованого до стихійного суспільного екстатичного стану: флешмоби, танцювальні вечірки та ін. – дають емоційну розрядку; стихійний СЕС, що має безпосереднє відношення до самоідентифікації людини, – це акції протесту та революційні повстання.

6. Доведено, що суспільний екстатичний стан має відношення до процесів централізації-децентралізації влади. Збільшення кількості гострих суспільних екстатичних станів сприяє децентралізації форми правління, централізація влади супроводжується монополізацією суспільного екстатичного стану. Стан сучасної епохи характеризується змішуванням гострих і нормальних, стихійних і організованих суспільних екстатичних станів, бо на тлі глобалізаційних процесів трансформуються соціокультурні установки й актуалізується потреба самоідентифікації.

7. Визначено можливі негативні наслідки застосування суспільного екстатичного стану під час формування національної культурної ідентичності, яка не потребує примусового втручання з боку держави чи суспільства. Суспільний екстатичний стан доречний як засіб трансляції національної культури у світовий глобальний простір у сфері мистецтва. Національна політична ідентичність як поліетнічна спорідненість формується раціональним освітнім шляхом.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях України

1. Гужва А. А. Феномен желания: «производство» – интенсивность – экстаз / А. А. Гужва // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія: Філософія. Філософські перипетії. – 2010. – Вип. 42, № 917. – С. 71–76.
2. Гужва А. А. Общественные экстатические состояния и кино / А. А. Гужва // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Философия. Культурология. Политология. Социология. – 2011. – Т. 24(63), № 1. – С. 123–128.
3. Гужва А. А. Парад как секуляризированный ритуал / А. А. Гужва // Практична філософія. – 2011. – № 2 (40). – С. 171–177.
4. Гужва А. А. Роль массовых экстатических состояний в обществе / А. А. Гужва // Ученые записки Таврического национального университета

им. В. И. Вернадского. Серия : Философия. Культурология. Политология. Социология. – 2012. – Т. 24(65), № 1-2. – С. 297–302.

Статті, опубліковані в іноземних наукових фахових виданнях

5. Гужва А. А. Феномен общественных экстатических состояний / А. А. Гужва // Философия и социальные науки. – 2016. – № 1. – С. 52–56.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Гужва А. А. Правове регулювання релігійного життя як вияв культурної політики держав / А. А. Гужва // Правове регулювання релігійного життя: історія, сучасність, перспективи : матеріали IV Міжнар. круглого столу, 16 грудня 2011 р., м. Харків. – Харків, 2011. – С. 42–45.
7. Гужва А. А. Типология религиозных организаций и ритуальная деятельность / А. А. Гужва // Правове регулювання релігійного життя: історія, сучасність, перспективи : матеріали V Міжнар. круглого столу, 14 грудня 2012 р., м. Харків. – Харків, 2012. – С. 55–57.
8. Гужва А. А. Погоня за удовольствием в популярной журнальной периодике / А. А. Гужва // Розмаїття культур: історія і соціально-комунікативна природа Книги : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. семінару 12–15 квіт. 2011 р., м. Харків / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Балт. Міжнар. академія (Латвія), Латв. акад. б-ка, Полтав. нац. техн. ун-т імені Юрія Кондратюка. – Харків, 2012. – С. 84–89.
9. Гужва А. А. Формування нової ідентичності в студентські роки / А. А. Гужва // Сучасні аспекти виховання студентської молоді : міжнар. наук.-практ. конф., 4–5 квітня 2013 р. : тези доп. – Харків, 2013. – С. 43–44.
10. Гужва А. А. Революция как восстановление групповой идентичности / А. А. Гужва // IX Харківські студентські філософські читання : міжнар. наук. конф. студ. та аспірантів, 25–26 квітня 2013 р. : тези доп. – Харків, 2013. – С. 127–129.
11. Гужва А. А. Серце людини (Сковорода) і серце народу (Овсянико-Куликовський) / А. А. Гужва // Філософія, філософування і філософська освіта: сучасні виклики та перспективи : матеріали XXIII Харківських міжнар. сковородинівських читань, 25–26 вересня 2015 р., с. Сковородинівка, м. Харків. – Харків, 2016. – С. 35–39.
12. Гужва А. А. Громадянське суспільство і релігійна толерантність / А. А. Гужва // Місто. Культура. Цивілізація : матеріали VI Міжнар. наук.-теорет. Інтернет-конференції, квітень, 2016 р., м. Харків. – Харків, 2016. – С. 67–69.
13. Гужва А. А. Розваги і дозвілля як екстатичний вимір людського життя / А. А. Гужва // Античні витоки європейської раціональності: до 2400 річчя Арістотеля : матеріали XXIV Харківських міжнар. сковородинівських читань, 23–24 вересня 2016 р., с. Сковородинівка, м. Харків. – Харків, 2017. – С. 300–303.
14. Гужва А. А. Малі спільноти як основа громадянського суспільства / А. А. Гужва // Філософ – співрозмовник світу: діалог, комунікація, консенсус (до 295-річчя з дня народження Г. С. Сковороди) : матеріали XXV

Харківських міжнар. сквородинівських читань, 30 вересня 2017 р., с. Сквородинівка, м. Харків. – Харків, 2017. – С. 217–220.

Статті, які додатково відображають наукові результати дисертації

15. Гужва А. А. NIHIL DESPERARI: практика використання комплексного методу маркетингових комунікацій на прикладі університетської бібліотеки / А. А. Гужва, І. К. Журавльова // Вісник Одеського національного університету. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2017. – Т. 22, вип. 2(18). – С. 275–284. (Автору дисертації належить обґрунтування актуальності, теоретична проблематизація та висновки).

АНОТАЦІЯ

Гужва А. А. Соціокультурні трансформації суспільних екстатичних станів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2018.

У дисертаційній роботі поставлено і виконано наукове завдання встановити специфіку суспільних екстатичних станів як цілісного феномена життєдіяльності, визначеного як складову біосоціальної природи людини, що впливає на процеси самоідентифікації і консолідації суспільств і трансформується залежно від соціальної організації. Під час дослідження поєднано особливості екстатичних станів як фізіологічного механізму, враховано психологічні процеси, що обумовлені феноменом маси, та використано результати семіотичного аналізу лексеми «екстаз». Встановлено два види суспільного екстатичного стану: *гострий*, коли відбувається зміна ідентичності, та *нормальний*, коли ідентичність особи не змінюється. Визначено *організований* та *стихийний* суспільний екстатичний стан. Згідно з принципом рекурсії суспільний екстатичний стан може запускати дезінтеграційні процеси і призводити до руйнування й краху наявного соціального устрою, але й може стати початком нової, більш ускладненої організації суспільства. Встановлено, що трансформації від *стихийного* до *організованого* суспільного екстатичного стану втілюються у релігійній сфері як ритуальна діяльність та у масових видовищних і музичних видах мистецтва; секуляризований ритуал перетворюється на парадну ходу, що стає інструментом пропаганди й маркетингу; завжди феномен дає задоволення та солідаризує.

Ключові слова: суспільний екстатичний стан, індивідуальний екстатичний стан, спільнота, рекурсія, ритуальна діяльність, революція, феномен знаменитостей, тріумф, парад, ідентичність, культурна політика, громадянське суспільство.

АННОТАЦИЯ

Гужва А. А. Социокультурные трансформации общественных экстатических состояний. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.03 «Социальная философия и философия истории». – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Харьков, 2018.

В диссертационной работе поставлено и выполнено научное задание выявить специфику общественных экстатических состояний как целостного феномена жизнедеятельности, определенного как составляющую часть биосоциальной природы человека, которая воздействует на процессы самоидентификации и консолидации обществ и трансформируется в зависимости от социальной организации. Определено два вида общественного экстатического состояния с позиции индивида: *острый*, когда происходит смена идентичности и нормальный, когда идентичность личности не меняется. Установлено организованное и стихийное общественное экстатическое состояние. В соответствии с принципом рекурсии общественное экстатическое состояние может запускать дезинтеграционные процессы и приводить к разрушению и краху существующего социального порядка, но может стать началом новой, более усложненной организации общества. Выявлено, что трансформации от стихийного до организованного общественного экстатического состояния реализуются в религиозной сфере как ритуальная деятельность и массовых зрелищных видах искусства; секуляризованный ритуал превращается в парадное шествие, которое становится инструментом пропаганды и маркетинговых коммуникаций.

Ключевые слова: общественное экстатическое состояние, индивидуальное экстатическое состояние, сообщество, рекурсия, ритуальная деятельность, революция, феномен знаменитостей, триумф, парад, идентичность, культурная политика, гражданское общество.

ABSTRACT

Guzhva A. A. Sociocultural Transformations of the Public Ecstatic States. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philosophical Sciences: Speciality 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy of History. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2018.

A research task of determining a specific character of public ecstatic states as a whole phenomenon of life activity has been set and completed in the dissertation. E. Morin's view on a human being as a bio-psycho-social unity allows one to combine features of ecstatic states as a physiological mechanism, take into account psychological processes conditioned by the mass phenomenon, and use results of semiotic analysis of the utterances with such lexemes as "ecstasy" or "ecstatic state". Individuals experiencing public ecstatic state become solidary (social perspective) and make personal self-re-identification (psychological perspective) and also feel better due to the effect of abreaction (biological perspective). Two types of public ecstatic state exist from an individual's perspective: acute, when changes of identity occur, and normal, when changes do not occur. Organized and spontaneous public ecstatic states have been determined. According to recursion, the public ecstatic state can trigger disintegrative processes and lead to destruction of the existing social system, but can also become a beginning of a new, more complex organization of society.

Transformation of the ecstatic states from *public* to *individual* that becomes possible due to the complication of social organization and the increase of intellectual abilities of a

person has been shown. The development of rational thinking has created conditions for symbolic unification with cultural dominants: values, God, the truth. Art, religion and philosophy appeared to be the fields of life, where unification of a person with corresponding symbols during an individual ecstasy took place.

The other way of transformation is a transition from a spontaneous ecstatic state, which is typical for archaic communities, to an organized ecstatic state. In religion, the ecstatic state is the core element that supports the integrity of the church's "body" (it consolidates a community of believers) with the help of rituals, and plays an important role in setting and spreading new beliefs, conversion of new parishioners. It is reflected in the dominance of some social forms of religious communities: from a sect that does not pay attention to the existing social organization and practices ecstatic rites, and church that seeks control over social order with its hierarchy and a principle of strict subordination, and rituals are balanced and temperate. Conversion of new believers in sects occurs due to acute public ecstatic state that changes a person's identity. Ritual activity in churches is mostly normal ecstatic state that supports and recreates already existing identity, because members are added to church communities through one's birth to a family of parishioners. Major religious groups started as sects, for example Christianity, and gradually transformed into churches.

European secularization took away unlimited influence of religion as social institute on society, but did not eradicate religious principles of forming communities – identification of one person with another during ecstatic emotional experience, irrational faith in ideals and values. Respectively, public ecstatic state that was a ritual in religious domain, was secularized and appeared in a form of parades, marches, demonstrations that played an important part in establishing national European countries, imperial dynasties, totalitarian and authoritarian regimes. A parade procession is one of the most popular instruments of marketing communications in postindustrial society, but in this case it changes to simulacrum of public ecstatic state. If public ecstatic state is organized only in one field of social life, like in authoritarian societies, or artificially created within marketing strategy borders that changes it into simulacrum, like in a consumer society, then there is a high possibility of a recursive transition to spontaneous manifestations of public ecstatic states. Examples of spontaneous practices of public ecstatic state are flash mobs and dance parties. These states are like carnival, when super-ego unites with our real ego. Despite the fact that a new identity is not formed, even a symbolic center is often absent, and every person is happy and satisfied. The spontaneous public ecstatic state directly relating to self-identification of a person and critical rethinking of a social system is revealed through civil protest and a revolutionary rebellions that destroy the existing differences and try to create a new group identity and, respectively, new communities and society.

Key words: public ecstatic state, individual ecstatic state, community, recursion, ritual activity, revolution, phenomenon of celebrity, triumph, parade, identity, cultural politics, civil society